FRANĠISKU SAVERJU CARUANA

J. P. VELLA

Dejjem staqsejt lili nnifsi kif kellu jgħaddi ħafna żmien qabel nintebaħ li zijuwi kien dilettant tal-Malti. Dejjem żammejtu bħala dilettant għax qatt ma kelli ħjiel ta' dak li kien għamel snin qabel meta l-Malti ma kienx meqjus bħala l-ilsien uffiċjali tagħna. Kemm domt nistudja l-Liceo, ebda surmast tal-Malti ma semma lil F.S. Caruana; il-grammatika li kiteb u x-xogħol li għamel bħala l-ewwel Segretarju ta' l-Għaqda tal-Kittieba tal-Malti qatt ma ġew f'idejja, u l-unika ħaġa li kont naf kien li huwa għal xi żmien għallem il-Malti fil-Liceo u kien traduttur il-Qorti. Lili qatt ma kellimni fuqu nnifsu; imma llum li l-kotba, il-manuskritti u xogħol ieħor tiegħu għaddew għandi, inħoss li F.S. Caruana huwa wieħed mill-aktar li stinkaw għall-Malti u wieħed mill-anqas imsemmija. U nara żewġ fatturi. Kien bniedem riservat, u ma nsibx aħjar mill-ftuħ ta' artiklu li deher fil-"Berqa": "Għadu tat-tlablib u tal-frugħat żejda, Saver Caruana dejjem ħadem bejn erba' ħitan, bil-lejl u bin-nhar, waħdu, jew ma' xi ħbieb tal-qalb, biex jara l-Ilsien Malti miexi 'l quddiem"[1]. Mill-banda l-oħra, għaliex Caruana rtira hekk bikri mill-ħidma tiegħu? Tgħid, għamlulu xi azzjoni ħażina? Ngħidu aħna, fi ktejjeb żgħir maħruġ fl-1932 mill-Għaqda tal-Malti (Università) ismu biss ma jidhirx meta jissemmew il-membri ta' l-ewwel kumitat tal-Għaqda tal-Malti[2].

L-Ewwel Ħtieġa

Bħalma jistqarr hu stess f'manuskritt li sibt fost il-kotba tiegħu, Saver ma felaħx jara l-Malti jinkiteb b'mitt mod minn dawk stess li kienu jħobbuh. Studju tal-kitba ta' Cuschieri, ta' Cachia u ta' Mons. Galea, biex insemmi tlieta, juri li l-istess ħoss kien miktub differenti u meta x-Xirka Xemia' ma baqgħetx aktar f'saħħitha, il-kitba bil-Malti aktar marret għall-aġħar. U kien sewsew Saver li għamel talba lil dawk kollha li jħobbu l-Malti biex jingħaqdu flimkien. Li dak **X. C.** li kiteb fil-**Ħabib** kien F. S. Caruana, il-lum ma jiċħdu ħadd. Kellu 20 sena meta huwa għamel appell għal Għaqda biex tara li l-kittieba kollha tal-Malti jużaw ortografija waħda, u biex tqajjem u xxerred il-kitba tajba bil-Malti[3]. L-istess, l-ewwel President ta' l-Għaqda jistqarr li "kien wieħed żagħżugħ ta' fehma tajba (is-Sur Saver Caruana) li beda jsus warajja u wara l-kittieba l-oħra tal-Malti biex nixxierku bejnietna"[4]. M'iniex ser nidħol fid-dettalji ta' kif bdiet l-Għaqda għax fuq dan inkiteb biżżejjed minn studjużi u minn studenti l-dawn l-aħħar żminijiet meta l-Malti ħa postu sewwa fl-Università. Irrid biss nitfa' ftit aktar dawl fuq il-ħidma moħbija ta' Caruana, għax nistqarr li dan l-aħħar jiena

stess staqsejt lil xi studenti, jekk jafux b'F. S. Caruana, u t-tweġiba fil-biċċa l-kbira nett kienet "Mhux dak li kitiblu poeżija Ružar Briffa . . . ?" Anzi mmur pass 'il quddiem u nistqarr li meta dan l-aħħar slift kopja tal-Grammatka ta' F. S. Caruana lil għalliem, qalli li sabha ta' użu kbir fil-kontenut konċiż u metodiku tagħha, imma qabel qatt ma kien sema' biha.

L-ORTOGRAFIJA

Ix-xogħol li kellha l-Kummissjoni mqabbda mill-Għaqda kien li toħroġ grammatika mibnija fuq l-ortografija li kellha tkun issies tal-kitba Maltija ġdida. U sewsew fil-kamp ta' l-ortografija Saver l-aktar li ħadem. F'**Il-Ħabib**" tal-21-2-23, u ta' ħames ħarġiet ta' wara, hemm sensiela ta' artikli ffirmati minn S (u hemm taħthom il-firma ta' zijuwi, F. S. Caruana) imsemmija "Kif tikteb tajjeb bil-Malti". Ser nikkwota r-regoli ewlenija li jagħti, u wieħed jista' jara minnhom kif Saver bena s-sisien ta' l-ortografija tal-lum.

"Billi l-Malti huwa lsien orjentali, għalhekk il-grammatika tiegħu għandha tkun mibnija fuq grammatika orjentali u għalhekk l-ewwel regola hija:

(i) li kull leħen għandu jkollu għalih ittra waħda;
(ii) li kull sillaba ma jistax ikollha aktar minn vokali waħda; kull sillaba jrid ikollha vokali bilfors;
(iii) l-Għerq li fuqu hija mibnija l-kelma Maltija hu dejjem ittra konsonanti u qatt vokali;
(iv) fit-tiswir tal-kelma, il-konsonanti ta' l-għerq jibqgħu dejjem wara xulxin kif inhuma;
(v) fit-tiswir tal-kelma, il-konsonanti ta' l-għerq jibqgħu dejjem l-istess[5].

Dawn ir-regoli huma l-istess il-lum bħalma kien fi żmienu u għalija hu misteru kif Saver Caruana huwa aktar magħruf bħala Segretarju ta' l-Għaqda, bħallikieku kien xi skrivan, milli studjuż tal-Malti. Li dan mhux minnu jixhduh Ivo Muscat Azzopardi, li jsejjaħ lil Caruana "l-isħeħ kolonna li fuqu nbena l-Malti"[6], u l-istess Dun Karm, li fit-tmiem ta' l-**Oqbra** jikteb: "Ma rridx imbagħad ninsa lis-Sur F. S. Caruana, is-Segretarju ħabrieki tal-Għaqda, li għoġbu jaqra l-provi, u jagħti d-daqqa ta' l-imgħallem fit-tiswija tagħhom"[7].

BIDU IEBES

Dnub li l-Gvern ressaq u għadda r-riforma fl-Istatut ta' l-Università, li jagħmel lill-Malti lsien uffiċjali, ftit ġimgħat wara l-mewt ta' Saver, għax kieku żgur li ħaġa bħal din kienet tferrħu mhux ftit. Għax Caruana, flimkien ma' l-ewwel ġellieda għad-drittijiet ta' lsien

art twelidna, ra ma' wiċċu ferm. Biżżejjed naraw x'kiteb hu u x'kiteb ħaddieħor. F'manuskritt mhux ippubblikat jistqarr: "Ma nistax ngħid li l-poplu mill-ewwel laqgħu b'idejh miftuħa t-**Tagħrif.** Dan kien jitbiegħed xi ftit minn kif kien imdorri jikteb bil-Malti. Għall-ewwel kien hemm ħafna min ikkumbattih: biċċa mħabba l-politika u biċċa wkoll bla ħażen"[8].

U sewsew fost dawk li kkumbattew il-Malti kien hemm l-istess gradwati ta' l-Università tagħna li, fir-**Rassegna Mensile di Cultura,** bkew id-dħul tal-Malti u pprotestaw bis-sħiħ dwar l-effett li l-Malti kien ser ikollu fuq it-tagħlim tat-Taljan, u b'sentimentaliżmu romanesk kitbu: "O Lingua Nostra, bella perchè sei bella, bella perchè sei la lingua più melodiosa del mondo, bella perchè sei la lingua con cui hanno parlato i più grandi santi . . ."[9]

Imma wieħed irid ikun prattiku u rejalistiku. U sewsew dan li kien Caruana, għax meta ra li x-xogħol li kienet għamlet il-Kummissjoni kien tekniku u xjentifiku wisq, inxteħet biex jikteb grammatika li fl-opinjoni ta' ħafna għadha ta' l-akbar siwi llum, għax ni tassew ta' idejn il-poplu. Dan jixhdu Ġużè Muscat Azzopardi li hekk kiteb dwar il-**Grammatika u Ortografija tal-Malti fil-Qosor:** "xogħol sabiħ — u sabiħ għal darba. . . għalkemm grammatika qasira u ħafifa, li wieħed jista' jitgħallimha bl-amment f'ġimgħa, sħiħa u mogħnija b'kull ma jinħtieġ"[10].

Caruana, għalkemm dan ftit jafuh, huwa l-kittieb ta' l-ewwel grammatika fuq is-sistema moderna li setgħet tingħata f'idejn l-istudenti; tant hu hekk li f'**Leħen il-Malti (Università),** ta' l-1932, l-Editur igħid: "min irid jitgħallem jikteb bl-alfabett u bl-ortografija tagħna, inħajruh jaqra l-**Grammatika u Ortografija fil-Qosor** miktub minn F. S. Caruana u stampat ftit xhur ilu fl-Empire Press, fejn tinbiegħ"[11].

Mingħajr ma rrid noffendi lil ħadd kienu dawn il-passi u dawk tal-bennejja l-oħra tal-Malti ta' żmien Caruana, bħal Ġużè Muscat Azzopardi, Dun Karm u Ninu Cremona, biex insemmi tlieta, li taw lill-Malti l-qawmien . . . dak li qiegħed isir illum huwa t-tieni qawmien . . . u qawmien aktar faċili għax f'dak iż-żmien Malta ma kinitx indipendenti; biżżejjed wieħed jaqra l-korrispondenzi li jidhru f'**Il-Malti** u f'**Leħen il-Malti (Università)** biex jara kemm kienet iebsa t-taqtigħa.

Fi żmien sentejn inbiegħu madwar 2,000 kopja u l-ktejjeb ra tliet ħarġiet. F'kopja personali tiegħu, hemm imniżżla noti grammatikali; dan jixhed li Saver baqa' jistudja l-ħin kollu, u barra li kien għallem il-Liceo u għamel żmien twil interpretu l-Qorti, kiteb "Xi Verbi Maltin bis-Suriet Imnissla Tagħhom", "Verbi bl-GĦ fil-Bidu u Verbi bl-GĦ jew H fin-nofs" u "Verbi bl-GĦ fl-Aħħar u Verbi Neqsin" (12).

Kiteb xi kotba żgħar u ttraduċa wkoll xi rumanzi, waqt li milli jidher għal xi żmien kien jiddelitta bil-palk għax kiteb xi tliet farsi,

li għadhom manukritti għandi. Imma, bħala Direttur ta' l-Empire Press, fejn kienu jiġu ppubblikati l-kotba bil-Malti, huwa kien jagħmilha ta' qarrej tal-provi tal-kotba kollha u jagħti d-daqqa ta' l-imgħallem.

XI POEŻIJI

Wieħed mill-fatturi li Corsi għenu, f'sens negattiv, biex Caruana ma jissemmiex kien li Caruana ma jidhirx f'antoloġiji, ħlief dan l-aħħar fil-**Muża Maltija** tal-Prof. Ġużè Aquilina. Caruana qatt ma kiteb poeżiji kbar; l-aħjar huma dik l'Il-ħabib tiegħu, Ružar Briffa, u dawk li kiteb taħt "Foska, S, FC, FSC u FS. Caruana". Pero' kienet il-kitba tal-poeżija li l-ewwel ħabbitu mal-Malti. Kien jikteb f'**Il-Ħabib**, f'**Il-Ħabbar** u fil-Pronostku. U beda bil-poeżija lirika, flimkien ma' Briffa, imma qatt ma ġabarhom fi ktieb. Jiena issa għandi l-pitazz persunali tiegħu, fejn f'kull faċċata hemm poeżija; hemm l-awtobijografija tiegħu, għax wieħed jara l-imħabba li kellu lejn il-fidi, il-ġenn għall-ilsien Malti, u nota pessimistika li Corsi wasslitu biex jinqata' mis-soċjeà tant bikri.

F'poeżija "Marija" jitniehed:

Meta msawwat u imbicchi min xortija,
Magħfusa bid-duejjak tcun ruħi seuua
Il-ħelu ismec jhennini, oh Marija.

Kellu 18-il sena meta kiteb din, u sa l-1923 kien kiteb 42 poeżija; wara beda jnaqqas sewwa, għalkemm f'dan il-perijodu nsibu żewġ poeżiji ħelwin, waħda fuq l-ilsien Malti:

Il-Malti xejn minn dana: il-Malti huwa ilsien
Bħall-ilsna l-oħra kollha li nġabar ma' kull żmien,
Sabiħ: B'egħruq xemija u mżejjen bi kliem ġdid
Li sebbħu u għamlu għani, tah xeħta minn ta' mqit.

U l-oħra lil Ružar Briffa, fejn jistqarr:

U qbilna sa fil-ħsieb li jqabbel moħħna.
U qbilna fit-tbissima ta' xoffitna,
U qbilna fit-tektik ta' ġo sidirna,
U qbilna sa fix-xejra ta' mħabbitna.

U għadda ż-żmien, 'ma l-għanja baqgħet fina:
Il-għanja ħelwa, l-għanja taż-żgħużija,
U għad li ma stajniex niktbuha dejjem
Ġo qalbna twieldet . . għexet bla tbatija.

U wara ftit, huwa jikteb . . . "il-Muża raqdet fija". Iżda l-aħħar poeżija li kiteb "Il-Pepprina" tagħtina xi ħjiel ta' misteru li għalija u għal ħafna bħali għadu misteru. Fil-poeżija, Saver ixebbah lilu nnifsu mas-suldat mhux magħruf, u sewsew kien f'dak iż-żmien li ħareġ il-ktejjeb żgħir mill-Għaqda tal-Malti (Università) fejn ismu mhux imsemmi ma' dawk li kienu ffurmaw l-ewwel Għaqda tal-Malti u l-Kummissjoni.

JINĦEBA

Ili nistaqsi lil ħafna jafux ir-raġuni għaliex Saver inqata' għalih waħdu. B'xorti ħażina l-bniedem li kien jafu jafu l-aħjar huwa Ninu Cremona, imma s-Sur Nin, bir-raġun kollu u dan stennejtu, ma kienx weġibni.

Jiena nista' ngħid li zijuwi kien bniedem tal-familja, u barra minn ommi, ħadd minn ħutu ma kien iżżewweġ, u għalkemm iż-żewweġ, u, għalkemm iż-żgħir fosthom, kien, biex ngħid hekk, missierhom. Ħutu kienu ftit u xejn magħluqa fihom nfushom: oħtu ż-żgħira mietet bikri, u dan il-fatt kien tah ġewwa ħafna; oħra kienet marida fit-tul, u Saver kien jieħu ħsiebha. Qalgħu wkoll daqqa ta' ħarta meta ħallew it-titli russi u ċiniżi, u tista tgħid li fqaru.

Iżda dan il-fatt ma hux tweġiba għalija li ġġegħelni nieqaf hawn. Wallace Gulia hekk kitibli, fost ħwejjeġ oħra, dwaru: "F'moħħi dejjem baqa' punt kurjuż: Għaliex dan il-bniedem li kien ewlieni fit-twaqqif ta' l-ortografija xjentifika tal-Malti, donnu nqata' għalih minn sħabu ta' żmienu u baqa' biss persuna li tissimpatizza iżda taħdem ftit jew xejn u ċertament mhux biex tibni isem għaliha nfisha? It-tweġiba ma nistax nagħtiha jien. Ikun interessanti ħafna kieku kellna nafu għaliex". Naqbel miegħu.

Imma s'issa ma nafx. U meta staqsejt, min qalli li għajnejh kienu batuta u min qalli li kien ta' fommu sieket wisq. Imma, u hawn ma rrid nitfa' dell fuq ħadd, bniedem li kelli suspett li darba kellu xi jgħid ma' Saver, bla ma ried kixef lilu nnifsu x'ħin qalli, meta tajtu l-aħbar ta' mewtu ". . . u Saver ma kienx xi wieħed mill-kbar fil-Malti".

Jisgħobbini li ser nagħlaq fuq nota xejn ferrieħa. Imma sa dan il-mument li qiegħed nikteb, għadni konvint li xi ħadd minn ta' ġewwa fil-Malti għamillu azzjoni ħażina, u żijuwi ta' bniedem ġwejjed li kien, irtira fih innifsu. Iżda l-fatti jixhdu li Saver kien xi ħaġa fil-qawmien tal-Malti.

Il-Professur S. Zarb jagħlaq it-tifkira tal-mewt ta' F.S. Caruana billi jistqarr li "l-Għaqda tal-Kittieba tal-Malti ħarġet mill-moħħ u mill-qalb tal-qatt minsi Frangisku Saverju Caruana, megħjun mill-akbar u mill-aqwa kittieba tal-Malti".

U s-Segretarju ta' l-Akkademja tal-Malti kiteb hekk fil-mewt tiegħu: "għax aħna lis-Sur Caruana konna nirrispettawh mhux biss għal għerfu, imma wkoll għax kien jaqsam magħna, jew aħjar, aħna konna sħabu, l-idejal qaddis li ssokta stagħna wirt artna u għen ħafna biex għamilha nazzjon, liċ-ċkejkna Malta tagħna."

(1) *Il-Berqa,* 24 ta' Awissu 1937.
(2) *Tagħlim il-Malti fl-Imgħoddi u l-Lum,* Lux Press, 1932.
(3) *Il-Ħabib,* 21.9.20.
(4) *Il-Malti,* it-Tielet Ktieb, p. 65, 1925.
(5) F.S. CARUANA, *Kif Tikteb Tajjeb bil-Malti, Il-Ħabib,* 1923.
(6) IVO MUSCAT AZZOPARDI, *Gazzetta tal-Kumunità Maltija fl-Eġittu* (id-data u l-paġna ma jidhrux fis-silta).
(7) DUN KARM, *L-oqbra,* Stamperija tal-Gvern, 1936, p. 63.
(8) F.S. CARUANA, Manuskritt personali mhux ippubblikat.
(9) *Malta Letteraria — Lingua nostra,* Empire Press, 1932, p. 173.
(10) *Il-Malti,* l-ewwel ktieb, 1925, p. 20.
(11) *Leħen il-Malti* (Università), No. 17, 1932. p. 12.
(12) Kotba ppubblikati fl-Empire Press fl-1934.

HALLUNI NDUR U NAGHQAD

Halluni ndur u nagħqad
fl-ilma qiegħed ta' madwari.
Tajtuni tazza biex nixrob mingħajr tbatija,
tajtuni mgħarfa biex niġbor il-ħama.

'Tuni folja karta mħażża,
karta vojta u għiduli x'għandi nħażżeż fuqha.
Aqbduli idejja biex għall-ħeffa
tgħinuni npinġi kwadru jogħġob lilkom.

Hudu biċċa ċarruta u libbsuni
bl-aħmar jew bil-blù, iswed, liema jogħġobkom.
Geżwruni u armuni,
għall-anqas ritratt għall-memorja.

Għandi għal xix nifraħ li
ma ħadtulix moħħi u qalbi
li m'għaraftux li qegħdin hemm
ħaġa waħda ma' ġismi.

ANNE MARIE BRINCAT